

25. Репресована УАПЦ. Політичні репресії проти священників Української автокефальної православної церкви (1919–1938). За документами Галузевого Державного архіву Служби безпеки України // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ / Упоряд. І. Бухарева, С. Кокін, І. Преловська, Г. Смирнов. – Київ, 2005. – № 1/2 (24/25). – Ч. 1. – 344 с.
26. Репресована УАПЦ. Політичні репресії проти священників Української автокефальної православної церкви (1919–1938). За документами Галузевого Державного архіву Служби безпеки України // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ / Упоряд. І. Бухарева, С. Кокін, І. Преловська, Г. Смирнов. – Київ, 2006. – № 1/2 (26/27). – Ч. 2. – 335 с.

SUMMARY

Dr. Iryna Prelowska

Process «Union for the Liberation of Ukraine» in 1930: anatomy of the deployment policy of violence against faith in the USSR

The article «Process «Union for the Liberation of Ukraine» in 1930: anatomy of the deployment policy of violence against faith in the USSR» is devoted to trying to explore the documents and the convening of both UAOC in the context of the «Union for the Liberation of Ukraine» in 1930. The main attention was paid to the problem of search study and publication of sources, relating to the operational activities of a secret criminal authorities in the expansion and destruction of autocephalous church in Ukraine.

Keywords: The First «emergency» congregation UAOC 28-29 January 1930, the Cathedral of St. Sophia, the process of «Union for the Liberation of Ukraine», the second «emergency» Council of Churches UOC 8-12 December 1930, State Political Board of USSR, documentary sources.

Оксана Прокоп'юк,

*кандидат історичних наук.
провідний науковий співробітник
Національного Києво-Печерського
історико-культурного заповідника*

ЗМІНИ В АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОМУ УСТРОЇ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ XVIII СТ.: РІВЕНЬ ПРОТОПОПІЙ

Здійснено аналіз одного з аспектів проблеми адміністративно-територіального устрою Київської митрополії у XVIII ст. Звернена увага на зміни в організації поділу митрополії на протопопії, що дозволило виділити окремі періоди в еволюції її адміністративно-територіальної структури.

Ключові слова: Київська митрополія, адміністративно-територіальний устрій, протопопія.

Територія Київської митрополії у XVIII ст. не була стабільною, як не була сталою й організація кордонів її внутрішніх адміністративних частин; відповідні ж зміни проходили далеко не завжди під гаслом внутрішніх потреб. Спробуємо простежити та пояснити кількісні і структурні трансформації в церковно-

адміністративному устрої, їхні причини та наслідки для Київської митрополії, обмежившись рівнем протопопій – округів, на які адміністративно поділялася митрополія. Часто у складі протопопій могли виділятися менші адміністративно-територіальні одиниці, їм підпорядковані, – намісництва, завершувалася ця структурна піраміда парафіями. Загалом існує необхідність здійснити комплексне дослідження адміністративно-територіального устрою Київської митрополії в довгій часовій перспективі її функціонування. Однак поки що зауважуємо лише те, що в останні роки зростає зацікавлення істориків організаційною структурою Православної Церкви. Щодо адміністративно-територіального устрою Київської митрополії такі студії проводилися епізодично й вибірково, що не могло незадовільно не позначитися на стані досліджень у цій галузі історіографії. Сьогодні є потреба згадати переважно роботи початку ХХ ст. Спеціально тематику студювали І. Покровський та Ф. Титов, проте їхнє головне завдання полягало тільки в окресленні території Київської митрополії [5, 12, 13]. Подібну мету, але вузько обмежену часом управління митрополією окремих ієрархів, переслідували автори праць, присвячених митрополітам Тимофію (Щербацькому) та Арсенію (Могилянському) [1, 20]. Вказані роботи важливі для нас вміщеними фактичними даними, оскільки джерел, які б у звідній формі відображали адміністративно-територіальну структуру Київської митрополії ХVІІІ ст., збереглося недостатньо. Суттєво ускладнює дослідження ще більша відсутність інформації про специфічну складову Київської митрополії – т. зв. закордонну частину, яку складали православні монастирі й церкви, розташовані на Правобережній Україні, у Литві та Білорусії, тобто на території держави Річ Посполита. Стосовно цієї закордонної частини Київської митрополії обмежимося наразі узагальненнями, що базуються на дослідженнях уже згаданих авторів. Для цієї території також був характерний поділ на протопопії, яких налічувалося шість: Слуцька, Мозирська, Петриківська, Пінська, Турівська і Давидгородська [12, стб. 598; 5, с. 654-655]. Особливістю було те, що перераховані протопопії підпорядковувалися монастирям: Троїцькому Слуцькому монастирю – Слуцька, Мозирська і Петриківська протопопії; Пінському Богоявленському монастирю – Пінська, Турівська, Давидгородська [16, арк. 2]. Перебудова адміністративного устрою починається тут після першого поділу Польщі у вересні 1772 р. Внаслідок цих територіальних перекроювань, Мстиславський та Оршанський повіти опинилися у складі Могилівської губернії. Указом Св. Синоду від 26 квітня 1773 р. тамтешні монастирі і церкви були переведені до Могилівської єпархії [6, с. 687]. Останнє варте уваги зауваження стосується того, що Київська митрополія у ХVІІІ ст. була титулярною, оскільки їй не підпорядковувалися єпархії і, за своєю суттю, вона була єпархією.

До початку 20-х рр. ХVІІІ ст. окреслити склад і кордони Київської митрополії неможливо через відсутність даних. Перший відомий список протопопій датується 1722 р. – це інформація, подана архієпископом Варлаамом (Ванатовичем) до Св. Синоду. Згідно з нею, Київська митрополія адміністративно поділялася на 20 протопопій: Верхньокіївська (Старокіївська), Нижньокіївська (Киево-Подільська), Козелецька, Острицька, Ніжинська, Борзенська, Конотопська,

Воронезька, Глухівська, Іванівська, Ічнянська, Прилуцька, Пирятинська, Лохвицька, Лубенська, Роменська, Гадяцька, Опошнянська (Зеньківська), Миргородська, Полтавська [4, стб. CXI–CXIV]. Проте вже в указах архієпископа Варлаама (Ванатовича), виданих у січні, лютому, червні й листопаді 1723 р., вказується Кролевецька протопопія, відсутня в минулорічному списку, а під 26 квітня 1724 р. згадується Трипільська протопопія. Натомість Острицьку та Іванівську протопопії було ліквідовано, останню – ймовірно, у 1730 р. Таким чином, на початку 30-х рр. XVIII ст. у відомостях про складання присяги на вірність імператриці Анні Іоанівні в Київській митрополії знову фіксуються 20 протопопій, лише з певними внутрішніми змінами кордонів та назв. В 40-х – першій половині 50-х рр. XVIII ст. в Київській єпархії нараховується 21 протопопія, в т. ч. з'являється дві нових — Батуринська і Сорочинська, а одна – Конотопська протопопія — ліквідовується (ймовірно, що Конотопське духовне правління перенесено до Батурина) [5, с. 633–637; 12, с. 59–60]. Доволі нестабільним був статус Воронезької протопопії. По-перше, вона довгий час не значиться в переліках, а у 1752–1754 рр. нотується як намісництво. За припущенням І. Граєвського, деє між 18 лютого 1754 р. та 29 лютого 1756 р. Воронезьке хрестове намісництво було перетворено на протопопію. Приблизно в той же час (1755–1756) статус протопопії отримало і Новомиргородське хрестове намісництво [1, с. 71].

Маємо сказати, що 20-ті – перша половина 50-х рр. XVIII ст. характеризуються зміною кордонів усередині митрополії, тобто меж протопопій. Відбувалося перенесення адміністративних центрів з одного місця до іншого, утворення нових протопопій через перетворення намісництв у самостійні протопопії, але у своїй сукупності ці процеси не змінювали території Київської митрополії.

У середині XVIII ст. вперше змінюються зовнішні кордони Київської митрополії: дві протопопії (Крилівська і Новомиргородська) переходять до Переяславсько-Бориспільської єпархії. Ще в 1752 р. Св. Синод доручив Тимофію (Щербацькому) прийняти у своє відомство новонаселені слободи, що розташовувалися на південь від Київської митрополії, в т. зв. Новій Сербії. В 1756 р. протоієрей фортеці Св. Єлисавети звернувся з проханням до Св. Синоду передати у його підпорядкування козацькі слободи, які виникли навколо фортеці, та підпорядкувати їх владі київського митрополита. Але після обговорення Св. Синод вирішив включити ці парафії до складу Переяславсько-Бориспільської єпархії. Очевидно, що це рішення послужило для Переяславсько-Бориспільської духовної консисторії та єпископа відправним для поширення влади не тільки на новонаселені слободи, але й на дві сусідні протопопії – Крилівську і Новомиргородську. Намагання Київської духовної консисторії та митрополита повернути ці адміністративно-територіальні одиниці не дали позитивного результату. 29 вересня 1757 р. в Києві отримали указ Св. Синоду, який остаточно закріпив обидві протопопії в межах Переяславсько-Бориспільської єпархії, що аргументувалося різницею у відстанях до центру єпархії (у другому випадку вони дійсно були об'єктивно меншими) [9, л. 1–1об., 9–9об., 54–56; 1, с. 71–75].

Внаслідок описаних змін список протопопій Київської митрополії на кінець 50-х рр. XVIII ст. виглядав так: Верхньокіївська (Старокіївська), Нижньокіївська (Києво-Подільська), Трипільська, Козелецька, Кролевецька, Воронезька,

Глухівська, Прилуцька, Ічнянська, Лубенська, Пирятинська, Лохвицька, Роменська, Миргородська, Сорочинська, Гадяцька, Опошнянська (Зеньківська), Полтавська, Кобеляцька, Ніжинська, Борзнянська, Конотопська (всього 22) [20, с. 95-96]. Відстежити усі внутрішні трансформації кордонів адміністративно-територіальних утворень Київської митрополії досить важко. Періодично в її складі з'являються окремі протопопії, функціонування яких було досить короткочасним. Так, у 1761 р. виділилася Старокодацька протопопія (об'єднувала всі церкви Запорізької Січі та частину церков Полтавської протопопії), яка до того на правах намісництва входила до складу Полтавської протопопії, а у 1770 р. знову була приєднана до останньої [20, с. 95—96; 3, с. 13]. На 1767 р. відома Тиківська протопопія, проте вже у 1768 р. згадки про неї відсутні. Лише два роки (1767–1768) у складі 14 парафій функціонувала Решетилівська протопопія, яка постала в результаті розколу в середовищі духовенства Полтавської єпархії при обранні протопопа. Найбільша кількість протопопій у складі Київської митрополії, а саме 28, фіксується у 1768 р. [5, с. 691—693, 702].

Досить знаковим у трансформації внутрішніх кордонів протопопій стало створення у 1769 р. Києво-Печерської протопопії. Під час розгляду пропозицій київського духовенства, поданих до Комісії уложення у 1767–1768 рр., виникло й питання ставропігії Києво-Печерської лаври та Межигірського монастиря. Скасувати особливий статус обох обителів київські архиєреї намагалися протягом усього XVIII ст., але Св. Синод не пішов на такий не вигідний для себе крок. Натомість, з метою поліпшення управління, всі парафіяльні церкви та духовенство Києво-Печерської лаври і Межигірського монастиря було переведено в безпосередню юрисдикцію митрополита. А 47 храмів лаври та 12 парафій Межигірського монастиря розподілили між існуючими протопопіями таким чином: Ніжинській – 3, Ічнянській – 2, Старокиївській – 5, Козелецькій – 7, Роменській – 10; інші 32 парафії утворили нову Києво-Печерську протопопію [21, с. 861—869; 20, с. 99; 5, с. 691—693, 702].

70-ті рр. XVIII ст. позначилися створенням у 1773 р. Голтвянської протопопії шляхом об'єднання частини церков Миргородської та Сорочинської протопопій [17, арк. 215]. 1778 р. у такий самий спосіб, через об'єднання частини парафій Ніжинської та Борзнянської адміністративно-територіальних одиниць, постала Івангородська протопопія [19, арк. 10].

Якщо до 70-х рр. XVIII ст. відбуваються переважно лише внутрішні зміни адміністративно-територіальних меж Київської митрополії, то надалі можемо спостерігати планомірну трансформацію зовнішніх меж. Більше того, ці процеси стають складовою ширшої перебудови адміністративного устрою українських земель, що активно почала втілюватися в життя російським урядом після приєднання нових територій унаслідок російсько-турецької війни 1768–1774 рр. 9 вересня 1775 р. створюється нова єпархія – Херсонська і Словенська [7, с. 465]. Їй було передано частину церков та монастирів Київської, Переяславсько-Бориспільської та Білгородської єпархій. Зокрема, від Київської митрополії повністю відійшли Полтавська, Кобеляцька, Старокодацька протопопії та, частково, церкви Решетилівської, Сорочинської, Миргородської протопопій (усього 173 церкви та 7 монастирів) [5, с. 695].

Найбільших втрат при утворенні Херсонської та Словенської єпархії зазнала Переяславсько-Бориспільська єпархія. Тому єпископ Іларіон просив Св. Синод наділити її новими церквами, звісно ж, бачачи потенціал для подібної акції в Київській митрополії. Відповідний документ, в якому піднімалося це питання, київський митрополит отримав від Св. Синоду 11 грудня 1776 р. У ньому йшлося про перепідпорядкування 220 церков, які розташовувалися на території Прилуцького, Лубенського і Миргородського полків. Київський митрополит Арсеній (Могилянський) визначив для цього лише 116 церков. Після подальших перемовин і наполягання Св. Синоду на тому, що при передачі має бути витримано принцип неподільності адміністративних одиниць, до Переяславсько-Бориспільської єпархії указом Св. Синоду від 13 жовтня 1777 р. відійшли 126 церков (Миргородська, Сорочинська та, частково, Лубенська протопопії) [10, л. 1—32об.; 18, арк. 34]. На завершення цієї акції 1778 р. Переяславсько-Бориспільська єпархія одержала Сорочинський Свято-Михайлівський монастир з храмами [19, арк. 157]. Як бачимо, реформи адміністративного устрою 70-х рр. XVIII ст. призвели до втрати Київською митрополією парафій на півдні та сході. Але й це були ще не остаточні зміни.

На першу половину 80-х рр. XVIII ст. кількість адміністративно-територіальних одиниць Київської митрополії утвердилась у числі 20 і включала Старокиївську (Верхньокиївську), Києво-Подільську (Нижньокиївську), Борзнянську, Прилуцьку, Івангородську, Роменську, Воронежську, Гадяцьку, Києво-Печерську, Кролевецьку, Пирятинську, Конотопську, Ічнянську, Трипільську, Козелецьку, Ніжинську, Лубенську, Лохвицьку, Опошнську (Зеньківську), Глухівську протопопії [14, арк. 1—181; 15, 1—146]. Власне, в такому форматі Київська митрополія зазнала найбільшого реформування своєї адміністративно-територіальної структури. На початку 80-х рр. XVIII ст. модифікація територіальних меж митрополії досягла апогею. В 1782 р. на українських землях, підпорядкованих владі Російської імперії, була проведена адміністративна реформа, наслідком якої стало створення трьох намісництв: Київського, Чернігівського і Новгород-Сіверського. Указом від 27 березня 1785 р. наказано заснувати в їхніх межах три окремі єпархії — Київську, Чернігівську і Новгород-Сіверську [8, с. 329—330; 2, с. 12—13]. Після реформування 1785 р. кордони Київської митрополії мали повністю відповідати території відповідного намісництва. В Київській митрополії залишилося (всі міста вказуються разом із повітом): Київ — 103 церков, Козелець — 50, Остер — 66, Лубни — 55, Пирятин — 51, Переяслав — 59, Миргород — 42, Хорол — 51, Голтва — 37, Городище — 54, Золотоноша — 67. Таким чином, на кінець 1785 р. в Київській митрополії налічувалося тільки 635 церков, а її територія була суттєво обмежена [11, л. 2—3об.].

Отже, у розвитку адміністративно-територіальної структури Київської митрополії у XVIII ст. (поки простежено лише на рівні протопопій) можна виділити кілька періодів. У першій половині століття трансформація територіальних границь відбувалася на внутрішньому рівні — ліквідації та відкриття нових протопопій з переорієнтацією парафій на інші адміністративні центри, перепідпорядкування їх іншому протопопові, при цьому загальні територіальні рамки залишалися незмінними. В цей час зміни в адміністративно-територіальному устрої позначені прагненнями церковної ієрархії до централізації Церкви, намірами покращити

душпастирську працю парафіяльного священства та задовольнити духовні потреби вірних. Середина 50-х рр. XVIII ст. характеризувалася політикою «оптимізації» кордонів єпархій, що призвело, зокрема, до втрати частини парафій Київською митрополією на користь Переяславсько-Бориспільської єпархії. У 70-х рр. XVIII ст. адміністративно-територіальна структура Церкви підпадає під потужний вплив держави. Маємо підстави говорити про планомірне одержавлення структури Київської митрополії, її уподібнення до адміністративного поділу державної вертикалі в Російській імперії, ототожнення та уніфікацію з іншими єпархіями Російської імперії. Поступово впродовж XVIII ст. відбувається перехід від практики, коли кордони митрополії корегувалися відповідно до особливостей розвитку Православної Церкви на українських землях, пастирських потреб ієрархії, до принципу формування на базі насамперед державних адміністративно-територіальних утворень.

1. Граевский И.С. Киевский митрополит Тимофей Щербацкий. – Киев, 1912. – IV, 241 с.
2. Григорович Н. Обзор учреждения в России архиерейских православных кафедр и способов содержания их, со времени введения штатов по духовному ведомству (1764–1866 гг.). Историческая записка. – Санкт-Петербург, 1866. – V, 67, 34 с.
3. Лиман І.І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734–1775) / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України; Запоріж. наук. т-во ім. Я. Новицького. – Запоріжжя, 1998. – 179 с.
4. Описание документов и дел, хранящихся в архиве Св. Правительствующего Синода (1542–1770). – Санкт-Петербург, 1878. – Т. 3.
5. Покровский И.М. Русские епархии в XVI–XIX вв., их открытие, состав и пределы. Опыт церковно-исторического, статистического и географического исследования. – Казань, 1913. – Т. 2. – 892, XVI с. + Приложение (48 с.).
6. Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. – Санкт-Петербург, 1830 (далее – ПСЗ). – Т. 19. – № 13921.
7. ПСЗ. – Т. 20. – № 14366.
8. ПСЗ. – Т. 22. – № 16174.
9. Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге (далее – РГИА). – Ф. 796. – Оп. 37. – Д. 157.
10. РГИА. – Ф. 796. – Оп. 57. – Д. 452.
11. РГИА. – Ф. 796. – Оп. 66. – Д. 521.
12. Титов Ф.И. Киевская митрополия-епархия // Православная Богословская энциклопедия. – Петроград, 1901. – Т. 2. – С. 59–60.
13. Титов Ф.И. Русская православная Церковь в Польско-Литовском государстве в XVII–XVIII вв. – Киев, 1905. – Т. 1: Западная Русь в борьбе за веру и народность в XVII–XVIII вв. Первая половина тома (1654–1725 гг.). – X, 396 с.; Т. 2: Киевская митрополия-епархия в XVII–XVIII вв. (1684–1797 гг.). Первая половина тома. – IV, 483 с.; Киев, 1916. – Т. 3: Заграничные монастыри Киевской епархии в XVII–XVIII вв. – 172 с.
14. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 4852.
15. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 5157.
16. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1021. – Спр. 50.
17. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1024. – Спр. 2146.
18. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1024. – Спр. 2382.

19. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1024. – Спр. 2428.
20. Шпачинский Н.А., свящ. Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние Киевской митрополии в его правление (1757—1770). – Киев, 1907. – 12, 667, 16, 5 с.
21. Шпачинский Н.А., свящ. Переход лаврского духовенства в ведение Киевского митрополита // Киевские епархиальные ведомости – 1897. – № 19. – С. 861–869.

SUMMARY

Oksana Prokopyuk

The Changes in Administration-Territorial System of Kyiv Metropolis in 18th Century: The Level of Archpriests

The article focuses on the particular problem in the administrative-territorial system of the Kyiv metropolis in the 18th century. We pay attention to the changes in the organization of the division of the metropolis on archpriests' districts. This analysis allows us to define several stages in the evolution of its administrative-territorial system.

Key words: the Kyiv Metropolis, the administrative-territorial system, archpriest's district.

Віталій Росовський,

*кандидат історичних наук,
Люблінський католицький університет*

СПІЛКА ВОЙОВНИЧИХ БЕЗВІРНИКІВ ТА ЇЇ ПОЛЬСЬКА СЕКЦІЯ В БОРОТЬБІ ПРОТИ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ПОДІЛЛІ (20–30-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ)

На основі архівних матеріалів, літератури та різних публікацій періодичних видань досліджується діяльність Співки войовничих безвірників України та її ставлення до Римо-Католицької Церкви на Поділлі у 1920–1930-х роках.

Ключові слова: Співка войовничих безвірників, релігія, атеїстична пропаганда, безбожники, войовничий атеїзм, Римо-Католицька Церква, Поділля.

На долю Римо-Католицької Церкви (далі РКЦ) на Поділлі, яка організаційно складалася з Кам'янецької дієцезії, протягом останніх двох століть випали тяжкі випробування. Єпархія неодноразово підлягала знищенню або цілковитій ліквідації. Одним з найтрагічніших в історії єпископства у Кам'янці-Подільському був міжвоєнний період, коли на цих землях запанував тоталітарний комуністичний режим [24, с. 6]. З остаточним утвердженням більшовицької влади на території Подільської губернії місцевому населенню насильно починає насаджуватися атеїстична ідеологія, яка стала однією з головних засад функціонування радянської держави.

Для комуністів релігія була основною перешкодою в реалізації планів будівництва нового соціалістичного ладу. Тому боротьба з нею з самого початку набула загальнодержавного характеру [22, с. 73]. Радянська влада з перших